

FARABİNİN HUKUK FELSEFESİ

Ord. Prof. Sadri Maksudî Arsal

I

FARABİNİN HAYATI

Farabî Türk ırkının yetiştirdiği büyük dâhilerden biridir.

Farabî'nin dehâsı ilim ve fikir sahasında tecelli etmiştir.

Ve bu dehâ bütün ilimlere şamildir.

Farabî bir tabiiyat âlimidir.

Farabî bir ruhiyatçıdır.

Farabî bir musiki âlimidir.

Farabî bir riyaziyatçıdır.

Farabî bir tabibdir.

Farabî bir ahlâkçıdır.

Hülâsa, Farabî, zamanında teşekkül etmiş olan ilimlerin hepsi sahasında derin vukuf ve müstakil bir fikir sahibidir.

Fakat Farabî her şeyden evvel bir mütefekkindir, bir filozoftur.

Farabî'nin beşeriyetin yetiştirdiği en büyük filozoflar arasında mümtaz yeri vardır.

Farabî siyaset ilmi, hukuk felsefesi sahasında da bir müceddiddir.

Biz bu etüdde ne Farabî'nin tercümeihalinden ve ne de umumî felsefesinden uzun uzadıya bahsedecek değiliz. Burada biz Farabî'nin ancak siyaset ilmi ve hukuk felsefesi sahasındaki müstakil, orijinal fikirlerinden bahsedeceğiz.

Malûm olduğu veçhile Ebu Nasr bini Muhammed bini Muhammed bini Tarhan bini Uzlağ Farabî, Türkistanda Farb (Otrar) (1)

(1) Otrar, bugünkü Taşkent şehrinin şimalinde Arıs nehri üzerinde bir şehirdi.

civarında Vesic kasabasında 870 senelerine doğru, bir Türk ailesinde dünyaya gelmiştir. Farabî'nin babası bir askerî kumandan olduğu anlaşılıyor. Farabî tahsilini evvelâ memleketinde yaptıktan sonra takriben yirmi yaşlarında Bağdada gelmiş, ve o sıralarda hilâfet merkezi olduğu kadar da ilim merkezi olan Bağdadda tahsilini devam ettirmiştir.

Farabî'nin en büyük üstadları: Yohanna bîni Hayalın ile Abu Bişir Matta'dır.

Bu âlimlerin her ikisi Yunan lisanına vâkıf Suryeli hıristiyan Arablardır.

Bu âlimler vasıtasile Farabî Yunan âlim ve filosoflarının beşeriyete miras bıraktıkları ilimleri ve felsefî fikirleri esaslı bir surette öğrenmiştir. Farabî'nin Abu Bişir Matta'nın dersleri esnasında tuttuğu ders notları 70 cilde baliğ olduğu rivayet olunmaktadır. Kaynaklarda Farabî'nin Yunan lisanını bildiğine dair sarîh bir kayda tesadüf olmuyorsa da, Aristo'nun eserlerine derin vukufu, bu filosofun birçok eserlerini esaslı bir surette şerh ve tefsir edebilmiş olması Farabî'nin Yunan lisanını bildiğine delâlet eder.

Farabî uzun müddet Bağdadda tahsille meşgul olduktan sonra Hac kılmak üzere Mekkeye seyahat etmiştir. Hacedan döndükten sonra Devlet merkezi Haleb olan Hamdani sülâlesinin büyük hükümdarı Seyfüddevle'yi (944-967) ziyaret etmiştir. Seyfüddevle Farabî'nin Halebde ikamet etmesini rica etmiş, Farabî de bu teklifi kabul etmiştir. Bu suretle Farabî ömrünün kalan kısmını Halebde geçirmiş ve bütün vaktini eser yazmağa hasretmiştir. Farabî Milâdî 950 senelerinde Şamda vefat etmiştir.

Farabî, pek çok, yüzden fazla, eser bırakmıştır. Bu eserlerin büyük bir kısmı müstakîl eserlerdir.

Kalanları Yunan filosoflarının eserlerini izah ve tefsire hasredilmiştir.

II

FARABÎNİN ÂLEMİN KURULUŞU HAKKINDAKİ FİKİRLERİ

Biz burada Farabî'nin umumî felsefesinden bahsedecek değiliz, fakat istitrad kabilinden olarak burada bir hakikatî tebarüz ettirmeden geçemiyoruz: Avrupa lisanlarında yazılmış felsefe tarihine

ait eserlerin birçoğunda İslâm filosoflarının eserlerinde hiç bir müstakil, orijinal fikir bulunmadığına, İslâm filosoflarının Yunan filosoflarından Aristo'nun fikirlerini tekrarlamaktan başka bir şey yapmamış olduklarına dair iddialara tesadüf olunur. Bu iddialar El kindî, İbni Rüşd gibiler hakkında kısmen doğru ise de Farabî hakkında tamamen yanlıştır. Farabî'nin hilkatî âlem, kâinat hakkındaki fikirleri, yani metafiziği tamamen orijinaldir, kendine mahsus bir görüş mahsulüdür.

Bu görüş şu noktalarda Aristo'nun metafizik fikirlerinden ayrılmaktadır:

1 — Aristo «muharriki evvel» ismile ifade ettiği Allah'tan başka yalnız maddenin vücudunu kabul eder, ona göre maddî kâinat ile Allah, muharriki evvel, arasında vasıta olan başka bir varlık yoktur.

Halbuki Farabî'ye göre Allah ile «madde» arasında on akıl silsilesi ve dokuz felek ve felek ruhu vardır,

2 — Aristo'ya göre Allah kâinatın sebebi vücudu olduğu halde kendisi kâinatın vücudüne âit ilme malik değildir.

Halbuki Farabî'ye göre Allah aynı zamanda âlimdir. Onun ilmi eşyanın zatîyatına aittir. Allah eşyanın idealarını bilir. O hem âkil dir, hem makuldür (2).

3 — Aristo'ya göre Allah ve **Muharriki evvel** aynı şeylerdir.

Farabî'ye göre ise birinci en yüksek akıl Allahtan farklıdır. Birinci akli Allah'tan sudur etmiş varlıktır (3) bu suretle Farabî'nin hilkat metafiziği sahasında yepyeni bir çığır açmış bulunuyor, çünkü bu fikirler Aristonun fikirlerinden farklı olduğu gibi Neoplatonist'lerin fikirlerinden dahi tamamen farklıdır. Malûm ildiği veçhile Neoplatonistlere göre Allahdan ilk sadır olan şey lagos'dır, akıldır. Lagos'dan ruh sudur etmiştir. Ruh da aklide mündemiç idealar vasıtasile maddî âlemi yaratmıştır. Bu suretle maddî âlem üç varlığın (Allah, Lagos ve ruhun) esiridir (4).

Görüyorsunuz ki Farabî'nin metafiziği tamamen müstakil bir metafiziktir.

(2) Farabi, Fi arai ehli-l-medineti-fadile, Bab 4.

(3) Farabi, op. cit. Bab 10.

(4) Sadri Maksudi, Hukuk felsefesi dersleri, § 19. Bréhier, Histoire de la philosophie, tome I. Antiquité et le mayen âge, p. 449-465.

III.

FARABÎ'DEN ÖNCE SİYASET VE HUKUK FELSEFESİNİN
İNKİŞAFINA UMUMÎ BİR BAKIŞ

Farabî'nin siyaset ve devlet felsefesi sahasındaki fikirlerini tebarüz ettirebilmek için küçük bir mukaddeme yapmak mecburiyetindeyim. Beşeriyetin siyasi ve içtimai teşekkülü tarihinin arkasında binlerce yıllar sürmüş bir savaş, bir kıtal ve boğuşma devri bulunduğu, evvelâ soy soy ile, sonra oymak oymak ile, sonraları Devlet Devlet ile mücadele etmiş olduğu herkesin bildiği hazin bir hakikattir.

Bu, beşeriyetin hayvanlık devrinden kalmış vahşî temayüllerinin mücadelesi tarihidir.

İnsanlık lehine şunu söylemek lâzımdır ki, bu hayvanî temayüllerin mücadelesi tarihine müvazi olarak, beşeriyetin birde şerefli bir «insanlaşma» tarihi vardır: **Her devirde beşerî kütleler içinde barış ve müsalemetin savaş ve kıtale mürecceh olduğunu, imha ve tahrib siyasetinden galip zümrelerin dahi nihai hesapta birşey kazanmadıklarını, kavrayan şahsiyetler zuhur etmiş, beşeriyetin umumî sulh ve müsalemet istikametinde inkışafı bu müstesna şahsiyetler sayesinde mümkün olmuştur.** Evvelâ soyları barıştıran oymak teşkili için, sonraları oymakları barıştıran Devlet teşkili için pek çok beşeriyet dostu sulh sever hakim ruhlu insanlar çalışmışlardır.

Bu sayededir ki, bugün soy ve oymaklar arasında mücadele durmuştur. Bugün devletler arasındaki mücadele safhasındayız. Ve bu mücadelenin de çok hâd bir şekil aldığı bir devirdeyiz.

Beşeriyetin yakın bir âtisinde millet ve Devletler arasında da umumî bir müsalemeti, sulh ve sükûnu tesis ve temin eden, büyük ve küçük bütün milletlerin hayat hakkını tanıyan bir teşkilât kurulacağına inan bugünkü münevver insanların hepsini birleştiren müşterek ve umumî bir inandır, bütün insanların şuurla veyahut müphem bir surette hasretini çektiği bir idealdir.

Beşeriyet tarihini bu ideal bakımından, yani mükemmel Devlet ve umumî müsalemeti temin eden bütün beşeriyete şamil bir teşkilât ideali bakımından gözden geçirecek olursak şu hakikatleri müşahede ederiz: İnsanların müsavatını inkâr eden kast esasına müstenit Hind camiaları içinde zuhur eden mütefekkirler beşeriyetin içtimai ve siyasi teşkilâtı meseleleriyle pek alâkadar olmamışlardır. Bununla

beraber Manu mecellesinde bütün insanlara karşı derin merhamet hisleriyle meşbu pek çok parçalara tesadüf ediyoruz (5).

Keza Çin filozofu Konfüçius'un eserlerinin hepsinde birçok yerde umumî sulh fikri mündemiçtir (6).

Yunan filozoflarına gelince, Yunanın en büyük filozoflarından Eflâton, Aristo ahlâk sahasında çok yüksek esaslar vazetmişlerse de, siyasi ideal sahasında polis, site-devlet mefhumundan ileri gidememişlerdir.

Eflâton'un siyasi teşkilâtla alâkalı üç eserinden (siyaset, devlet, kanunlar) hiç birinde bütün beşeriyeti birleştiren bir teşkilât bahis mevzuu değildir. Bilâkis Eflâton'un bütün muhakemelerinden, fikirlerinden, onun ancak küçük bir site-devleti göz önünde tuttuğu açık anlaşılmaktadır.

Keza Aristo'nun Politika (Siyaset) adlı eserinde dahi mevzuu bahs olan Devlet site-devlettir. Hattâ Aristo bir devletin saha ve nüfusunun muayyen mikdarı aşmaması lüzumundan bahsetmektedir (7).

Bu büyük filozofların zihinlerinde bütün beşeriyete şamil bir Devlet fikri daha doğmamıştır: Yunan felsefesinde bütün beşeriyete şamil bir Devlet fikrinin nüvelerine ancak Sitoisist mütefekkirlerin eserlerinde tesadüf ediyoruz.

Malûm olduğu veçhile bize ne Stosismin müessisi olan Zenon'un, ne de onun tilmizleri olan Krisip ve Kleant'ın eserleri bütün halinde vasıl olamamıştır. Biz bu mütefekkirlerin fikirlerini ancak Diogène Laërce'nin eserlerindeki (8) parçalar vasıtasile kısmen öğrenebiliyoruz. Bize Stoisism'in Romada aldığı şekil daha iyi malûmdur. Romanın büyük stoisist mütefekkirlerinden Çiçeron, Seneka, Epiktetus Markus Aurelius'un eserleri bütün insanları kardeş, bütün beşeriyeti bir kül telâkki eden, bütün insanlara karşı muhabbet telkin eden fikirlerle doludur.

Biz Çiçeron'un eserlerinde şu yüksek fikirlere tesadüf ediyoruz: «Yazılı kanunlardan başka, bu kanunlardan üstün bir tabii hukuk vardır. Bu tabii hukukun esası adalettir. Adalet olmıyan yerde hu-

(5) Lois de Mauou, IV, 184; II, 225; 145; 231; 237.

(6) Bilhassa bu bakımdan Konfüçius'un felsefi sohbetler (lun-yu) adlı eseri mühimdir.

(7) Aristote, Politique liv. IV, ch. 4, 5.

(8) Diogène Laërce, vie, doctrines et sentences des philosophes illustres, liv. VII.

kuk dahi yoktur **Bütün benî beşer, bütün insanlar kardeştir, bütün insanların anası tabiattır, yanî cihanşümül akıldır. Bir insan diğer insan için kudsî bir varlıktır. Adalet ve hukukun esasları bütün milletlere şamildir (9).**

Bütün insanlar müsavidir. İnsanlar arasındaki farklar ancak müktesep bilgiler bakımındandır. Tabiat bize adalet hissini cemiyet halinde yaşıyabilmek için vermiştir. Kanun, hukuk, herkesin kafasında mevcuttur... Hukukun esas kaynağı felsefedir, felsefenin kendisidir (10).

Birbirine yabancı olan milletler arasında dahi hukuk hâkim olmalıdır, ancak zarurî olan müdafaa harbleri meşrudur, onlarda uzun sürmemelidir. Sulh ve müsalemet daima harbe muraccaktır, mümkün mertebe harblerden ictinab etmelidir. Sulhu temin fütuhât yapmaktan daha az şerefli bir siyaset değildir (11).

Çiçeron'dan sonra imparatorluk devri mütefekkirlerinden Seneka, Markus Aurelius, Epiktetus'un eserlerinde Çiçeron'un fikirlerine benzer fikirler çoktur. Hakimane vecihelerinden Roma mütefekkirlerinin bütün beşeriyeti bir kül telâkki ettikleri anlaşılıyorsa da, bütün milletlere şamil bir Devlet fikri Stoisitlerin eserlerinde dahi vuzuh ve sarahatle ifade edilmemiştir. Ancak Çiçeron, De Republica adlı eserinde bütün beşeriyete şamil bir devlet, fikrine işarete tesadüf ediyoruz. Hukuk felsefesi tarihinde tâ orta zamanlarda ilk defa olarak bütün büyük küçük millî devletleri birleştiren, bütün beşeriyete şamil bir teşkilât tesisi lüzumuna dair fikri ileri süren Türk filozofu Farabî olmuştur.

IV

FARABİNİN SİYASET VE HUKUK FELSEFESİNE DAİR FİKİRLERİ

I

Bütün beşeriyete şamil Devlet fikri

Biz şimdi Farabî'nin siyaset ve hukuk felsefesile alâkalı fikirlerine geçelim. Malûm olduğu üzere Farabî'nin devlet ve siyaset hak-

(9) Çiçero, de Officiis, I; XI; XII; XIII.

(10) Çiçero, de Legibus, I. 5; 10.

(11) De Officiis, XIII, XIV.

kındaki fikirleri arabca yazılmış «**Risaletün fi arâi ehli medinetil fadile**» (Faziletli Devlet ahâlisinin reyleri) adlı eserinde izah edilmiştir. Bu eser otuz dört bâba bölünmüştür. Bu bablardan 25 bâbı metafizik ve ruhiyat meselelerine hasredilmiştir. Ancak 26 ncı babdan itibaren Farabî doğrudan doğruya siyasetten bahse başlıyor. Biz burada bu eserin ancak siyaset ve hukuk felsefesile alakalı kısımlarını hülasa edeceğiz.

«Faziletli Devlet» te Farabî Devlet hakkındaki fikirlerini izaha şöyle başlıyor: İnsanlar için camia halinde yaşamak ihtiyacı tabîi bir ihtiyaçtır. İnsan, mevcudiyetini korumak ve **kemale ulaşabilmek** için birçok şeylere muhtaçtır. İnsanın bu şeyleri elde edebilmesi için onun etrafında diğer insanların bulunması lâzımdır. **İnsanın fitreti icabı olan kemale doğru inkişafı ancak insan topluluğu içinde**, camia hayatı içinde mümkündür. Beşerî camia insanların karşılıklı ihtiyaçlarından doğmuştur. İnsanların hem yaşaması, hem tekâmülü için camia hayatı şarttır.

Beşerî camialar arasında mükemmel olanları vardır, mükemmel olmayanları vardır. Mükemmel camiaların da büyük olanları vardır, küçük olanları vardır. En küçük câmia evdir (ailedir). Ondan daha büyüğü mahalledir veyahut köydür. Ondan da büyüğü bütün bir siyâsî zümreye şamil devlettir (medinedir). Devlet, beşerî camia şekillerinin mükemmelidir. Çünkü daha küçük camialarda tekâmül ve inkişaf imkânsızdır.

Bir millete şamil Devletlerden daha mükemmel, daha kâmil olan Devlet yeryüzünde yaşayan bütün insanları ihtiva eden, bütün beşeriyete şamil devlettir (12).

Bu devlet milli devletlerin fevkinde bir devlettir.

Beşeriyet tarihinde bütün beşeriyeti birleştirmek temayülleri görülmüştür.

Bu temayül Peygamberlerin talimlerinde, bazı fatihlerin siyasetlerinde belirmiştir, fakat Farabî'den evvel hiç bir filosofun eserinde en mükemmel Devlet şekli bütün yeryüzündeki insanları birleştiren Devlet olduğuna dair fikir Farabî eserindeki sarahatle ifade edilmemiştir.

(12) Fel-Uzma ictimaül-camaati küllüha fil-mamureti, Farabî, op. cit, Bab 26.

II

Farâbî'ye göre Devletin menşei, mahiyeti ve gayesi

Farâbî'ye göre Devlet münhasıran tabii bir teşekkül değildir. Devletler irade mahsulü olan siyasi ve içtimai teşekküllerdir.

Bir devlet «hayır» için kurulabildiği gibi fena gayeleri takip için dahi teessüs edebilir. **Faziletli Devlet, insanların saadete ulaşması gayesini güden ve insanların birbirine karşılıklı muavenetini hedef tutan devlettir.**

Bu gibi beşeriyetin saadetini amaç tutan devleti kuran millet de faziletli millettir. Faziletli (mükemmel) Devlet, hayvani bir uzviyete benzer.

Burada Farabî son asırlarda zuhur eden uzviyete cereyan taraftarlarının, ezcümle Spencer'in beşeri camiaların bir uzviyet olduğunu isbat için ileri sürdükleri fikirlerin hemen hepsini onlardan bin yıl önce söylemiştir. Fakat Farabî'ye göre Devlet hayvani uzviyetten bir cihetten ayrılıyor: Hayvani uzviyette münhasıran tabii kanunlar hâkimdir, halbuki Devlet içindeki ferdler kendileri tabiat mahsulü iseler de, onların Devlet içindeki faaliyetleri sevki tabii neticesi değil, **bir irade mahsulüdür.** İnsanların irade sayesinde iktisab ettikleri me'ake ve vasıflar neticesidir (beşeriyetin inkişafı mahsulüdür).

Devleti vücade getiren âmiller ikidir: san'atlar, müktesep kabiliyetler (13), yani insanları Devlet teşkiline sevkeden, ancak tabii bir temayül, insiyak değil, beşeriyetin iktisab etmiş olduğu ilim, san'at ve müktesep kabiliyetlerdir. Hayvani uzviyetlerde tabii kuvvetlerin gördüğü vazifeyi Devlette iradî vasıflar görür.

V

FARABİ'YE GÖRE DEVLET REİSLERİNİN MALİK OLMALARI
LÂZİM OLAN VASIFLAR

Farabî'nin «Faziletli Devlet» adlı eserindeki mühim ve orijinal fikir yalnız bütün beşeriyete şamil bir Devlet tesisine dair fikir değildir.

Farabî'nin Devlet reislerine lâzım vasıflar hakkındaki fikirleri de çok orijinaldir. Büyük Yunan filosoflarından Devlet teşkilâtına dair

(13) Sanat kelimesile Farabi hem sanatları hem ilimleri kastettiği anlaşılıyor.

eser yazmış olan Aristo, idari teşklâtın iyi veyahut fena olmasının sebeplerini münhasıran halkın «Demos» ün Devlet idaresine iştirakinin derece ve şeklinde aramışlardır. Farabî bu sahada da yepyeni bir görüş ileri sürüyor.

Farabî'ye göre Devletin fena veyahut iyi olması ancak halkın idareye iştiraki derece ve şekillerile değil, Devleti idare eden Şeflerin vasıf ve kabiliyetleriyle de alâkalıdır.

Onun için, Aristo SİYASET adlı eserinde Devlet teşkili hakkındaki muhakemelerini vatandaşın tarifi ile başladığı halde Farabî Devlet reisinin haiz olması lâzım olan vasıfı tesbit ile başlıyor.

Farabî'nin bu sahadaki araştırmalarının esası şeflerin vasıflarıdır. Yunan mütefekkirleri halkın iştirakile idare olunan küçük Site-Devlet hayatına alışmış, Site-Devlet içinde büyümüş insanlardır.

Farabî ise büyük şefler diyarı olan Türkistanın, geniş Türklük âleminin mahsulüdür.

Farabî'ye göre Devlet reisinin haiz olması lâzım olan vasıfları izaha şöyle başlıyor: «Devlet, reisi fevkinde diğer reis olmıyan reistir. O faziletli devletin reisidir; faziletli milletin reisidir. Vebütün yeryüzündeki insanara şamil Devletin de reisidir.»

Herhangi bir insan Devlet reisi olamaz, çünkü riyaset iki şeye dayanır: Fitrî kabiliyetler, mükteseb vasıflar...

Reis, bir taraftan kendisine tabiat tarafından bahşedilmiş kabiliyetlere, diğer taraftan iradesile iktisab etmiş olduğu vasıflara malik olmalıdır. Ancak fitrî mevhibelerle muayyen mükteseb vasıflara malik olan adam riyasete lâyıktır. Herhangi bir sanat (burada bu kelime tabii ve müktesep vasıflar mânasında kullanılmıştır) hâkimiyet için esas olamaz; bazı vasıflar hem hâkimiyet için hem memurluk için lâzımdır.

Diğerleri yalnız hâkimiyet icra edecek olan reisler için veyahut yalnız memurlar için gereklidir.

Devlet reisinin şahsında aşağıdaki on iki vasıf toplanmış olmalıdır:

- 1 — Reisin sıhhati tam olmalıdır (14).
- 2 — Reis tab'an kuvvetli zekâyâ malik olmalıdır (15).
- 3 — Reisin hâfızası kuvvetli olmalıdır (16).

(14) Tammül-aza.

(15) Ceyyüdül-fehmî vat-tasavvuri.

(16) Ceyyüdül-hıfzi.

- 4 — Reis keskin fitnat (yani feraset) sahibi olmalıdır (17),
 5 — Nutuk kabiliyetine malik olmalıdır. Zihnindeki her şeyi kolay ve güzel ifade ve beyan kudretine malik olmalıdır (18),
 6 — Öğretme ve öğrenmeyi sevmelidir (19).
 7 — Yemek, içmek ve kadın düşkünü olmamalıdır (20),
 Oyun ihtiraslarından dahi berî olmalıdır (21),
 8 — Doğruluğu, hakikati ve hakikati sevenleri sevmelidir (22). Bunun aksine yalandan ve yalancılardan nefret etmelidir (23).
 9 — Âlicenablık da reisin vasıflarından biri olmalıdır. Reis cömert olmalıdır (24). Onun ruhu şerefe mugayir olan şeylerin fevkinde olmalıdır (25).
 10 — Onun nazarında paranın vesair dünya mallarının kıymeti olmamalıdır. Onun parası vekarı olmalıdır (26).
 11 — O, adaletin ve âdillerin dostu olmalıdır (27). Zulümden nefret etmeli, zalimlerin düşmanı olmalıdır (28).
 12 — Reis, büyük azim ve irade sahibi olmalıdır (29). Lüzumuna kani olduğu hareketleri yapmak hususunda cesur olmalı, aslâ gevşeklik ve küçük ruhluluk eseri göstermemelidir.

Bütün bu vasıfların bir şahısta bulunması nadirdir. Eğer faziletli Devlet içinde bu yukarıda sayılmış vasıf ve kabiliyetlere malik bir kimse bulunmadığı takdirde bu vasıflardan altı tanesine malik olan kimse reis olur. Bu altı şart ve vasıf şunlardır:

- 1 — Hakim olmak (hikmet sahibi olmak).
 2 — Âlim olmak, kendisinden önce reis olmuş adamların vazetlikleri kanun ve âdetleri muhafaza etmeğe, kendi hareketlerini sabık

-
- (17) Ceyyüdul-fitnati.
 (18) Hasanül-ibâreti.
 (19) Muhibben lit'talimi vel-istifadeti.
 (20) En yeküne gayre şirhin ala'maküli, vel-meşrubî vel-menkühi.
 (21) Mütecenniben bittab'i lillabi.
 (22) Mühibben lissıdki.
 (23) Mübgizen lil-kıdbi ve ehlihi.
 (24) Kebirünnefsi ve mühibben lilkerameti.
 (25) An külli ma yeşin minel-umur.
 (26) En yeküne eddirhemü ved-dinarü ve sairü egzazud-dünya hiylenen indehü.
 (27) Mühibben lil-adli.
 (28) Mübgidan lil-curi vaz-zulmi.
 (29) Kaviyul azimeti.

reislerin hareket tarzına uygun kılmağa çalışmak. (Âlimen ve hâfizen liş şeraiyi ves-sünen).

3 — Devlet idaresinin bir meselesi hakkında seleflerinden bir esas kalmamış olduğu takdirde kıyas ve istinbat yolile kendisi yeni esaslar vaz edebilecek kudrette olmak (En yeküne lehü cevdetü istinbatın).

4 — Reis kuvvetli idrâk ve muhakeme kudretine malik olmalıdır, tâ ki seleflerinin derpiş etmediği bir hâdise zuhurunda vaziyeti kavrayarak Devletin salâhi için alınması lâzım olan tedbirleri alabilsin. (En yeküne lehü cevdetü ru'yetin).

5 — Reis nutuk kudretine malik olmalıdır, tâ ki seleflerinden kalmış kanunları ve bu kanunlardan çıkarılmış esasları izah edebilsün (en yeküne lehü cevdetü irşadin bilkavli ilâ şeraiyil-evvelin).

6 — Sıhhat ve harb kudreti. Reis sıhhat ve harb kudretine malik olmalıdır, tâ ki icabında harb işlerini de idare edebilsin, hem nefer olarak, hem kumandan olarak harb edebilsin. (En yeküne maahü es-sana-t-ul harbiyetülhadimetü ver-reisi-yetü).

Eğer bir şahısta bu altı vasıf dahi toplanmadığı takdirde, ikisi beraber bu altı vasfı haiz olan iki kişi reis seçilir. Bu altı vasıf iki kişide dahi mevcut olmadığı takdirde bu vasıflardan birine malik olan altı kişi reis olur. Eğer bütün Devlet içinde hikmet vasfı hiç kimsede yoksa Devlet reissizdir. Bu gibi Devlette fiilen, riyaset eden hakikî hükümdar değildir. Bu gibi Devlet eğer bir hikmet sahibi reis zuhur etmediği takdirde helâk olmağa mahkûmdur.

İlk bakışta Farâbî'nin faziletli devleti müstesna vasıflara malik reis veyahut reisler tarafından idare olunan bir aristokrasidir, fakat hayat da gerçekleştiği zaman bu aristokrasinin bir demokrasiye tahavvülü zarurîdir. Çünkü bu Devlette adalet hüküm sürecektir. Herkes müsavi haklara malik olacaktır. Çünkü yüksek adalet, herkese hakkının verilmesidir. Herkesin hakkı tanınmış bir camia ise demokratik bir camiadır. Fakat Farâbî'ye göre bu ideal idare, yüksek vasıflara malik şefler sayesinde tahakkuk edecektir, halbuki Yunan ve Roma mütefekirlerinin çoğunun (Eflâtun müstesna) telâkkisine göre ideal Devlet halkın iştirakile gerçekleşmelidir.

Eflâtun, liyakatli şefleri temin için bir şefler kastı ihdas etmek istedi. Isparta irsî şeflere, kırallara mukabili, onları kontrol eden muvakkat şefler (Eforler) usulünü kabul etti. Modern demokrasiler şeflik için ekseriyet tarafından seçilmiş olmayı kâfi addettiler.

Bu cereyanlardan hiç bir şeylerin ahlâki ve ruhi evsafı üzerinde durmadı (30). Siyaset felsefesi tarihinde, Devlet teşkilâtında en mühim unsur reislerin vasıfları olduğuna dair hakikati ilk defa olarak vuzuh ve kuvvetle ileri süren de Farabi olmuştur.

VI

FARABİ'NİN BEŞERİ CAMIALARIN ÇÜRÜME VE ÇÖKMEŞİ (İNHİTAT VE TEFESSÜHÜ) SEBEPLERİ HAKKINDAKİ FİKİRLERİ

Farabî'nin «Faziletli Devlet» adlı eserindeki orijinal ve çok kuvvetli fikirlerinden biri de devletlerin tereddidi ve inhitatını mucib olan âmiller hakkındaki fikridir. Farabî «cehalet ve dalâlet içinde yaşayan Devlet ahâlisinin fikirleri» ünvanı altında bir bab açıyor (29 uncu bab). Burada Farabî devletlerin kuruluşunda âmil olan sebepler hakkında ötedenberi ileri sürülen fikri ve nazariyeleri hulâsa ettikten sonra, Devletlerin tereddidi ve inhitatını mucib olan âmillere geçiyor ve burada da çok derin fikirler ileri sürüyor.

Farabî'ye göre Devletlerin bozulma ve çürümesine sebep olan âmillerden biri, Devlet ahâlisi arasında yayılmış olan zulmün cevazı hakkındaki yanlış fikirler ve umumiyetle batıl zararlı itikatlardır:

Farabî diyor ki, bazı insanlar yanlış olarak şöyle muhakeme yürütüyorlar: Tabiatta bir hayvanın diğer bir hayvanı yemesi, imha etmesi tabiidir. Birçok mahlûklar diğer mahlûkları imha etmek suretile hayatlarını devam ettirebiliyorlar.

Böyle düşünenlere göre gûya bütün varlıkların birbirini mağlûb etmeğe, birbirini imha etmeğe çalışması tabii bir kanun imiş.

İnsanlar arasında da galip olan yüksek bir varlık oluyormuş. Galib mağlûbu ya tamamen imha etmeli veyahut esir etmeli imiş. Gûya mağlûplar ancak galibin mevcudiyeti ve onun hayat imkânlarını temin için yaratılmış imiş. Mağlûpların mevcudiyeti kendileri için değilmiş. Böyle düşünenlere göre bu tabii bir kanunmuş, tabiatın esası imiş. Onlara göre idrak ve irade kudretinden mahrum behimelerin insiyaki bir surette yaptıkları idrâk ve muhtar idare sahibi olan insanlar için de örnek olmalı imiş.

Böyle düşünenlere göre devletlerin birbirile mücadelesi, savaşları, birbirini imha ve tahribe çalışması da tabii ve zaruri bir kanun

(30) Bunda Eflâtun müstesnadır.

Bu mücadelede en kahir olan en çok mağlûb eden en mesud devlet imiş!. (El-kahiru li küllima yünavüyuhu, hevel as'adu).

Kahirin mağ'ûba tahakkümü adalet imiş. Bu yanlış ve batıl fikirlerden diğer birçok yanlış fikirler doğmaktadır. Bazı insanlar diyorlar ki, ne tabîi olarak ve ne de irade mahsulü olarak insanlar arasında bir tesanüd, muhabbet rabitaları yoktur, onun için bir insanın diğer bir insanın zararına hareket etmesi, ona zarar iras etmeğe çalışması, insanların birbirine karşı nefret beslemesi de tabîi imiş. İki insan ancak zaruretlerin tazyikı altında, beraber yaşayabilirmiş, her birleşenlerden biri kâhir, zalim diğer mutlaka mazlum olurmuş.

Bütün bu fikirler bir kısım insanlar arasında çok yayılmış bir ruhî hastalığın emareleridir.

Bu hastalığa biz yırtıcı hayvanlık hastalığı ismini verebiliriz. (Ve haza hue da'us-sab'i men arail-insaniyeti).

Farabî'nin bu fikirlerinin derinliği izahdan müstağnidir, zannediyorum.

Felsefe zuhur edeli insanın tabiat ve hilkatı hakkında mütenakız iki cereyan mücadele halindedir:

İnsanın ruhî kudret ve temayülleri hakkında nikbin cereyanın başında Sokrat gelir.

Bu mektebi yeni zamanlarda leibniz, Kant devam ettirdi.

Bedbin cereyanın başında Yunan sofistleri gelir, yeni zamanlarda bu mektebin en bariz mümessilleri Hobbes ve Netçe'dir.

Orta zamanların en idealist filisofu Farabî'dir, dersek hiç te mübalaga etmiş olmayacağımıza kanlız.

Farabî'nin şimdiye kadar zikrettiğimiz fikirlerinde Makiavel, Hobbes ve Netçe gibilerin reddi de mündemiçtir. Farabî'nin, yanlış fikirlerin milletlerin hayatına tesiri hakkındaki fikirleri de çok derin fikirlerdir. Milletlerin siyasi inhitatında, devletlerin tefessüh ve sukutunda âmil olan ancak milletlerin ahlâk bakımından çürümesi olmayıp, milletlerin siyasi çökmeelrinde millet içinde görülen felsefi tefessühün, millet efradı arasında yanlış ve zararlar fikirlerin yayılmış olmasının da mühim rol oynadığını ilk defa olarak nüfuzlu bir nazarla tebarüz ettiren de Farâbî olmuştur.

Bugün tarihî, felsefî ve sosyolojik araştırmalar isbat etmiştir ki milletlerin sağlam bir siyasi varlık olarak yaşayabilmesi, devletlerin payidar olabilmesi devleti teşkil eden milletin sağlam bir hayat telâkkisine malik olmasına bağlıdır. Milletin tarihî hayatı ile alâkalı, ruhî temayülleri, tabîi hayat şartlarına uygun, milletin terakki ve

inkişafına müsait olan sağlam, hayatî bir ideoloji milletleri yükselttiği gibi, zararlı ideolojiler de milletleri uçuruma sürükleyebilir. Bu hakikati Farabî bundan bin sene evvel vuzuhla ifade etmiştir.

VII

FARABÎ'NİN FAZİLETLİ DEVLET ADLI ESERİNDEKİ FİKİRLERİN HÜLASASI

Biz, Farabî'nin El-medinetül-fadile adlı eserindeki fikirlerini şöyle hülasa edebiliriz:

1 — İnsanları Devlet teşkiline sevkeden âmîl bir taraftan insanların teb'an ictimai bir mahlûk olmalarıdır.

Diğer taraftan Devlet kurmak iradesidir. Devlet, tabii bir teşekkül değil, irade mahsulü bir müessesedir. Devlet irade mahsulüdür, ictimai temayül Devlet için ancak zemin hazırlar.

2 — İnsanların ictimai bir mahlûk oluşlarından insanlar arasında bir tesanüd ruhu doğmuştur. Bu ruh sayesinde ki ictimai inkişaf ve ruhi tekâmül mümkün olmuştur.

3 — İnsanlar arasında kavga ve mücadeleyi, milletler arasında mücadele ve harpleri tevlid eden âmîl insanlardaki hayvanlık devrinden kalma, daha tamamile sönmemiş vahşi temayüllerdir. Beşeriyet tekâmül ettikçe bunlar zail olacaktır.

4 — Faziletli devlet, (mükemmel devlet) Devlet içindeki ferdler arasında tesanüd, adalet ve karşılıklı muhabbet hüküm süren devlettir.

5 — Devlet bir uzviyet gibidir. Devlet içindeki ferdler birbirine bağlıdır, ferdler arasında tesanüd zarurîdir.

6 — Devlet içinde adalet tesanüd esaslarının hâkim olabilmesinde muayyen vasıflara malik şeflerin büyük rolü vardır.

7 — Bir devletin iyi veyahut fena olduğunu tesbit için kıstas reislerinin vasıflarıdır. İyi Devlet iyi ve faziletli reisler tarafından idare olunan devlettir.

8 — Faziletli Devlet, insanların saadetini, ruhi inkişafını hedef tutan zeki, âlim, âdil, yüksek ahlâk ve seciye sahibi, münhasıran halk menfaatini düşünen hakim, reis veyahut reisler tarafından idare olunan devlettir.

9 — Bütün devletlerin fevkinde en kâmil devlet milli devletleri içine alan, bütün yeryüzündeki insanlara şamil bir teşkilâttir (Devlettir).

10 — Milli devletler ancak bir Devlet içinde adaleti, müsalemeti temin eden devletlerdir.

11 — Bütün beşeriyet içinde sulh ve müsalemeti, umumî sulha müstenit bir nizamı temin için bütün beşeriyete şamil bir devlet lâzımdır.

Hakikî ve daimî müsalemet ancak o zaman teessüs edecektir.

12 — Beşeriyet efradı içinde yayılmış insanlar arasında tesanüd, insanların ruhî tekâmülünü inkâr eden cereyanlar istikbali olmıyan geçici ruhî hastalıklardır.

Milletlerin tereddi ve inhitatına sebep olabilirler.

Farâbî'nin siyaset ve hukuk felsefesi, tarihindeki rolünü şu suretle ifade edebiliriz:

1) Beşeriyet tarihinde millî devletlerin fevkinde bütün milletlere şamil bir milletler arası devlet (teşkilât) tasavvurunun, idealini ilk defa olarak vuzuh ve sarahatle ileri süren Farabî olmuştur.

Bu suretle bundan bin yıl önce Farâbî Cemiyeti Akvam fikrinin mürevvici olmuştur.

2) Devlet felsefesi tarihinde bir Devlet içinde idarenin mükemmel olup olmaması, halkın Devlet idaresine iştiraki derece ve şekillerinden ziyade devleti idare eden reislerin ruhî vasıflarile alâkalı olduğuna dair fikri ilk defa olarak vuzuhla ifade eden de Farabî olmuştur.

Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal